

*аспірант кафедри теорії
і методики української та світової
літератури
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка*

ГЕНЕТИЧНА СПОРІДНЕНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІРИКИ РУХУ ОПОРУ: ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Поезія руху опору є особливим пластом української літератури, яка була на часі і на вустах. Вірші в кризові історичні періоди були масовим явищем, тому художня якість такої поезії не зможе зрівнятися з творами відомих поетів української літератури. Вона – почасти наївна лірика, збагачена силою духу, етнічною самотутністю, насичена калейдоскопом емоцій.

Творчість українських поетів у революційні періоди можна вважати ідеологічно навантаженою, зазвичай націоналістичною. Сам феномен стихійної креативності в часи неспокою викликає зацікавлення багатьох науковців. Щодо вказаних явищ влучно висловився Я. Поліщук, аналізуючи простір ідеологічного впливу: «Аналіз ідеологічної творчості перехідних періодів може нам дати дуже багато. Напруженість стає гострішою в умовах нестабільності, коли традиційні ідеологічні моделі виявляються безпорадними та незадовільними, аби пояснити нові реалії. Саме в таких умовах різко зростає творча активність суспільства. Це не раз уже потверджувалося парадоксальними спостереженнями, коли розквіт літературної творчості відбувається на тлі війн, повстань та революцій, злиднених побутових умов та занепаду суспільних інституцій. Досить згадати хоча б окремі факти культурної історії України» [1, с. 436]. Автор переконаний, що в періоди оголення національного нерву «полемічний полілог текстів приховує в закодованому вигляді енергію засадничих постулатів національного самовираження» [2, с. 31].

Знаково-драматичними періодами в історії України вважаємо Першу і Другу світові війни, а також зламні події під час них, що особливо значимі в контексті нашого дослідження. Поетичні тексти, написані в ході історичних зрушень, можемо назвати творами руху опору. Йдеться про стрілецький рух, УНР, бій під Крутами, підпілля ОУН-УПА. У воєнний час Україна боролася за свою свободу у складі чужоземних армій чи то окремо, але метою такої непримиренної боротьби завжди була незалежність, саме тому мілітарні тексти вважаємо текстами руху опору (революційними). Мета статті – окреслити і проаналізувати панораму представлених в українському літературознавстві досліджень, присвячених вивченню революційної поезії. Об'єктом студії є літературно-критична рецепція проблематики української лірики руху опору. Предметом дослідження виступає генеалогічна складова частина в працях українських учених про неї.

Д. Донцов, солідаризуючись із філософією А. Шопенгауера, писав про події початку ХХ ст., що «боротьба за існування є законом життя, тому воля до життя («Wille zum Leben») Шопенгауера тотожна волі до боротьби» [3, с. 174]. Це твердження можемо сміливо приміряти на буремні роки ХХ ст., напевно, боротьбою за існування як нації загалом так і кожного українця був час воєнний, розділена Україна намагалася вижити завдяки смерті заради життя. Саме в таких умовах формується література руху опору, тексти, написані в окопах.

Українська культура якісно вирізняється з-поміж інших своїм героїчним творчим спадком. Є. Луньов вважає, що завдяки «підживленню» цією традицією українська нація й вижила у складні періоди своєї історії: «Українці не дали себе знищити тому, що в них слово воювало на рівні зі зброєю» [4, с. 502]. О. Дзюба-Погребняк переконана, що у ХХ ст. «українська література входить у період масштабного утвердження своєї самотутності і своєї національно-культурної місії». Досліджуючи літературу Першої світової, О. Дзюба-Погребняк висновує, що саме їй «припала особлива роль», вона постала перед «спектром болісних рефлексій людської душі», в ній відбивалися страждання і «масові людські психози», в результаті чого «література мусила шукати нової виражальної мови, породженої шоком рукотворного апокаліпсису» [5, с. 8]. Українській літературі довелося дуже скрутно, вважає дослідниця, адже вона опинилася на порозі національного самоутвердження та вираження.

С. Петлюра у виданні «Завдання української військової літератури» спробував з'ясувати мету побутування вказаного явища, щоправда, йдеться не тільки про художню літературу, чи поезію зокрема, а про «бойову» літературу загалом. Автор міркує, чим могла б зацікавити письменника воєнна ситуація, вказуючи, що сама ж вона і стимулює до творчості. Він називає низку тем, що не можуть не притягати уваги митців, зокрема йдеться про «організацію збройної сили», «конструкцію управління нею», «принципи і методи військового навчання», «завдання, програми й методи» боротьби, «оцінку норм» військових подій, види зброї, формування складу (в тому числі й керівного), термінології, «справу утворення популярної воєнної літератури» та ін. [6, с. 43]. Загалом С. Петлюра вважав, що письменник революційний, чи то «воєнний», передовсім має два основних завдання: відтворити через текст реалії баталій і сприяти військовій освіті чи розвитку. Ідеолог української революції розмірковує, що «ідеологічно-літературна праця» мала б обґрунтувати значення військових подій для української нації та проаналізувати їх, як-от «ясний образ минулої воєнної боротьби», «а в цьому образі є стільки лицарського, величавого, поруч із тяжким та трагічним, що воно викликатиме найбільші емоції в душі вояка і збуджувати буде найшляхетніші струни його душі». Можемо сміливо приміряти цю тезу на поета-повстанця, оскільки така рушійна мотивація

актуальна для всіх незгідних, що вкотре потверджує важливість генетичної складової руху опору [6, с. 50]. Проаналізована праця особливо варта уваги, оскільки її автор був ідейним натхненником революційних подій I половини XX століття. Хоч вона ідеологічного спрямування, все ж знаходимо в ній переконливе вираження авторської позиції безпосередньо в текстах рухів опору.

З того ж ракурсу викликає зацікавлення книга іншого автора – «Бій за українську літературу» Ю. Липи. Письменник стверджує важливість літератури для народу, адже: «Слово, вираз найглибшого інстинкту нації, Слово «не тільки як одна із стихій нації, але як її найдовершеніше обличчя»» [7, с. 161]. Ю. Липа чітко простежує самотність українського письменства, ставлячи літературу в контекст європейської культури, наголошує на її самоцінності: «Літературою послугується один із наймогутніших чинників війни, могутніша від літаків і газів – пропаганда», він переконаний, що «дійсність має смак ще яскравіший, ніж фантастика. Те, що діялось у рр. 1914-18, перевищує всі легенди» [7, с. 92, 189]. Автор окремо не аналізує літературу буремних років, та все ж наголошує: «Лишень українці, котрі пережили епоху бурі, можуть зрозуміти і відчувати свою національно-державну традицію» [7, с. 196].

Перша світова війна «змінює таблицю вартостей в Європі», навіть не сама війна, а цифри смертей, серед яких і «півмільйона українців». Історична доба виділяє готових вмерти, а тому «напруження цього процесу печаті смерті змушує і творчі одиниці висловлюватись якнайглибше» [7, с. 247]. Особливу увагу він приділяє Т. Шевченку: «Поет просто кричав віршом до українців, щоб збудити їх із сну ситости. Збудити, бо найбільш боявся він, щоб його расу, приспану лукавими, не обікрали з її творчих сил» [7, с. 29]. Ю. Липа бачив поета серед ідейних і творчих натхненників і будителів народу, в чому мав цілковите чуття, адже в буремні періоди української нації саме Т. Шевченко став духовним провідником, власне чому і знайшов автор причину: «Великий замкнений лірик, а одночасно, з погляду сучасної науки про пропаганду, – один із найліпших, перших наших пропагандистів-агітаторів» [7, с. 60].

Т. Салига, досліджуючи народнопоетичні джерела повстанської поезії, з'ясував, що «у внутрішніх надрах криється віковий фольклорний досвід», сягаючи часів січового козацтва. Йдеться про козацькі думи, «що акумулюють у собі великі історичні епохи» [8, с. 149]. Науковець наголошує, що «за цей короткий героїко-трагічний час українського визвольного змагу стрілецька пісня, як і в загальному стрілецька поезія, не тільки заявила про себе, а й стала головним нервом літератури даної пори» [8, с. 150]. Літературознавець вважає, що стрілецькі пісні мотивували до повстанського руху, «вони сьогодні вже є документ епохи з її конкретними реаліями, рисами часу» [8, с. 152]. Слід зауважити, що переважно стрілецькі тексти творилися в Західній Україні, «за часів українського національно-революційного руху», по інший бік Дніпра було сутужніше: перебуваючи під «московсько-більшовицькими окупантами», мітці розвивали головню фольклорні форми.

У передмові від видавництва в збірці «Слово і зброя» простежуємо хронологічну послідовність історичних фактів, що формували український революційний текст від княжої доби до УПА. У ній зазначено: «Завдяки боротьбі УПА витворився новий тип українця і, що ще головніше, – новий спосіб мислення української людини. Ми в цій затяжній боротьбі стали нацією» [9, с. 5]. Генетичний контекст також вважається джерелом натхнення та мотивації до подальших дій: «Черпаючи силу і натхнення зі славного минулого, якраз співці-поети підсичують це полум'я всенародного хотіння до боротьби за волю і державність...> завжди були немов провісниками, голосами народної совісти, потреб і вимог народу» [9, с. 6].

Поезію визвольних змагань намагався осмислити Ю. Русов у розвідці «Поезія визвольних змагань», виданій у діаспорі (Торонто, 1954). Ця книга є цінною для дослідження поезії руху опору XX століття. У передмові автор звертає увагу на визначні для визвольної поезії історичні події та визначних поетів, акцентуючи, що для кожного періоду є своя література. Ю. Русов виділяє спільні ознаки, притаманні громадянським текстам того часу: «Спогади про минулу епопею боротьби 1917–1922 років», туга за рідним домом, «обурення на тих, хто «вивели націю на роздоріжжя» <...> не зумівши створити України», «відновлення славної князівської чи козацької минувшини», бажання помститися ворогу за гніт і жертви, а також акцентує на релігійно-містичних мотивах» [10, с. 12]. Порівнюючи покоління поетів, автор зауважує таку відмінність: «Молода генерація має приблизно ті самі теми, але, очевидно, є більш поринута в сучасність і майбутність, до якої духовно готується» [10, с. 13].

У вступному слові до аналізованої книги Д. Донцов зазначав, що поети Резистансу «стрічали свою молодість і формували своє духовне я в огні другої війни й нового повстанчого руху на Україні, розтерзаній кількома інвазіями» [10, с. 3]. Д. Донцов також обґрунтував вагу поезії руху опору XX століття для української літератури і культури загалом: «Відгребаних і осяяних героїчною музою Шевченка, горіла ця поезія гарячою любов'ю до його України та її нескореної Правди, його ненавистю до насильства, плюгавства і зла, його незнаючою сумнівів вірою у триумф Божої справедливості. <...> Горіла ця поезія культом нової людини, людини «твердих рук», «чистого серця» і незламної волі» [10, с. 3].

«На зародження і функціонування поезії українських січових стрільців, як і поезії УПА, вплинули умови української бездержавності, особиста заангажованість її творців у воєнних діях, моменти національно-визвольної ідеології», – вважає М. Мельник, розглядаючи поезію резистансу як екзистенційно-естетичний імператив на вимогу часу. Поетів руху опору дослідниця відносить до «армії воїнів-поетів, котрі в період визвольного змагу були не лише захисниками нації в мілітарному значенні слова, але і її інтелектуальним і культурним потенціалом», що, на її переконання, є винятковим явищем для світової історії [11, с. 350].

Все ж Т. Салига переконаний у генетичному контексті поезії УПА: «Поезія упівська своїм корінням виростає із часу довоєнного <...> найбільш співзвучна з поезією стрілецькою, і вона, безперечно, виростає з героїки визвольних подвигів січовиків і творчого досвіду поетів-воїнів. І стрілецьку, і упівську поезію надихала одна і та ж муза» [12, с. 49].

Ця позиція простежується і в дослідженнях В. Працьовитового, який доводить, що «упівська поезія – це своєрідний і самобутній пласт художньої творчості, продиктований часом. Вона продовжувала традиції стрілецької пісні і виникла та сформувалася на полі битви» [13, с. 121]. Я. Гарасим вважає, що «складність аналізу творів «нескореної музи» повстанців ґрунтується перш за все на своєрідному схрещуванні та переплетенні генетичних, структурних і естетичних компонентів», що й робить її унікальною [14, с. 162]. Науковець також категорично не погоджується з О. Забужко, яка відзначає, що епоха УПА не увійшла в історію і культуру України: «Сотні тисяч життів канули в прах, і не лишилося в жодному жанрі жодного художнього твору, що на повну скристалізував би й зафіксував для прийдешнього естетичний смисл цієї гетакомби» [15, с. 14]. Дозволимо собі теж не погодитись із цією позицією, проте все ж варто врахувати, що література рухів опору не встигла виділити корифеїв, а також подекуди, зважаючи на середовище формування, поступалася в художній якості, на чому наголошує І. Яремчук [16, с. 14-15]. Я. Гарасим також солідарний із Т. Салигою, який переконаний, що естетична вартість таких творів вища, аніж «ті, що слугували багатьом поколінням за художні документи визвольного походу радянської армії» [14, с. 162].

Порівнюючи поезію УПА і січовиків, І. Яремчук осмислює її генетичну спорідненість, наполягає на факті подібності «зародження» і формування цієї лірики. Колоніальні періоди завадили поширенню та аналізу цієї літератури, на думку дослідниці, лише з 1994 року Т. Салига «розпочав серію публікацій «Нескорена муза», де думку попередників поглибив ідеєю культурологічного зв'язку» між вказаними пластами віршів [17, с. 66]. У Доповіді на 2-му Всесвітньому Конгресі Українських політв'язнів О. Матешук називає ХХ століття знаковим для періоду поетів, які «торували дорогу до вільного життя», яку їм «перегородив привид комунізму», окремо він відзначає роль поетів «народного Духу», себто авторів ОУН-УПА [18, с. 1132].

Л. Полтава в статті «Скоростріли і музи» намагається розвінчати давню приказку: «Коли говорять гармати – мовчать музи» [19, с. 23]. Оцінюючи поезію УПА, автор наголошує, що вона «як ніде в жодній поезії світу, УПА знайшла широкий відгомін в українській літературі, особливо ж у поезії» [18, с. 93]. Він наполягає на значній культурній цінності творів, писаних «кров'ю серця», оскільки вони спричинилися до становлення соборності України [19, с. 16].

«Зв'язок поколінь тут природний, бо органічною для всіх борців за волю є ідея національного визволення – вона пронизує твори, будить сумління і кличе до бою», – пише в передмові до «Повстанської ліри» Л. Сенік [20, с. 5]. Він переконаний: «Слово начебто продовжувало бойові змагання, ставало не менш грузною зброєю в боротьбі з ворогом. У ньому акумулювався героїчний час, воно ввібрало любов і ненависть, героїзм і трагізм епохи» [20, с. 4], і далі: «Поет знаходить джерела стійкості, витривалості, твердості духа, які впливають, б'ють живими потоками із Запорізької Січі, настроюють на всепопелюючий гнів <...>. Це живий дух минулого, як попіл Клааса, невідступно стукає в серця і кличе на подвиг», безперервність поколінь руху опору, які таким чином «прокладають шляхи в майбутнє» [20, с. 6]. Л. Сенік називає ці вірші живим свідченням боротьби нескорених.

«Війна мобілізує етнічні почування й національну свідомість, стає об'єднавчою силою в житті спільноти і забезпечує міфами та спогадами наступні покоління. Можливо, саме ця остання функція найглибше впливає на структуру етнічної ідентичності», – вважає Е. Сміт [21, с. 36]. Такий порядок подій відбувся і в ХХ століття, боротьба за самобутність нації, акумульована в поетичному слові, підживлювала бойовий дух сучасників, передавалася крізь призму часу і формувала в наступних поколіннях готовність до боротьби за національну незалежність. Тому культурний фронт є невід'ємною складовою українського повстанського руху.

Особливою довго Українська нація проклдала шлях до своєї незалежності. У книзі «Так казав Заратустра» Ф. Ніцше домінує думка, що «тільки там, де могили, є й воскресіння» [22, с. 111]. Тому можемо твердити, що в час, коли бій програний у контексті політичному, боротьба в культурі з кожним переломним періодом розгоралася дужче. Поезія резистансу, або ж руху опору, – яскраве відображення цього складного процесу.

Тексти, породжені суспільними кризами явище не нове. Проаналізувавши основні історичні та творчі корені революційної лірики, вважаємо, що поезія повстань має чітку спадкоємність традицій. Історико-порівняльний аналіз теоретичних праць українських дослідників переконує у тягlostі традицій від стрілецької творчості до підпільної поезії, зазвичай пронаціоналістичного спрямування. Дослідники переконують, що поезія вказаних часів, попри несприятливі чинники, нічим не поступається літературі інших країн. Поезія УСС та УПА, на думку літературознавців, окрім ідеї національного визволення, подібна емоційністю зображуваного, сугестивністю, подекуди апокаліптичністю, мотивами, тропами, а також ритмомелодикою.

Перспективність подальших досліджень вбачаємо у ґрунтовному вивченні подібності літератури історичних зламів, а також генетичну складову творчості революцій часів незалежності та їхню наступність щодо літератури буремних періодів ХХ ст.

Література:

1. Поліщук Я. Простір ідеологічного впливу. До природи репрезентації / Я. Поліщук // Український історичний збірник – 2008. – Вип. 11. – С. 428–443.
2. Поліщук Я. Література як геокультурний проект: монографія / Я. Поліщук. – К. : Академвидав, 2008. – 304 с.
3. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920-1930-ті роки): нариси інтелектуальної історії: монографія / О. Зайцев ; Укр. наук. ін-т Гарвардського ун-ту ; Укр. католицький ун-т. – К. : Критика, 2013. – 488 с.
4. Луньо Є. Повстанський героїчний епос і питання сучасного державотворення / Є. Луньо // Народознавчі зошити. Серія філологічна. – 2014. – № 3. – С. 502.
5. Дзюба-Погребняк О. Перша світова війна в літературах південних слов'ян / О. Дзюба-Погребняк. – К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2014. – 496 с.

6. Петлюра С. Завдання української військової літератури / Симон Петлюра. – Варшава : Варяг, 1937. – 55 с.
7. Липа Ю. Бій за українську літературу. Київ, вічне місто / Юрій Липа. – Львів : Каменяр, 2012. – Т.4. – 278 с.
8. Салига Т. Від УСС до УПА: народнопоетична візія національно-визвольних змагань / Т. Салига // «Муза і меч»: національний рух у фольклорних та літературних джерелах: зб. наук. праць / редкол.: Салига Т.Ю. (відп. ред.), Гарасим Я.І. (відп. секр.), Будний В.В. та ін. – Львів: Піраміда, 2005. – С. 14–161.
9. Слово і зброя. Антологія української поезії, присвяченої УПА і революційно-визвольній боротьбі 1942–1967. – Торонто : Видання кол. вояків УПА ім. ген.-хор. Романа Шухевича – Т. Чупринки в США, Т-ва кол. вояків УПА в Канаді, Братства кол. вояків УПА ім. Св. Юрія Переможця в Європі, 1968. – 396 с.
10. Донцов Д. Вступне слово // Русов Ю. Поезія визвольних змагань / Ю. Русов. – Торонто : Вид-во «На Варті», 1954. – 110 с.
11. Мельник М. Проблема формування екзистенційно-естетичного імперативу в контексті становлення автора / М. Мельник // Література. Фольклор. Проблеми поетики. Збірник наукових праць. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – 2011. – № 35. – С. 350.
12. Салига Т. Поезія вояків УПА / Т. Салига // Історія української літератури ХХ століття: у 2 книгах. – Кн. 2. – Ч. 1.: 1940-ві – 1959-ті роки: навч. пос. / за ред. В.Г.Дончика. – К. : Либідь, 1994.
13. Працьовитий В. Пафос патріотичного чину у поезії періоду національно-визвольних змагань УПА / В. Працьовитий // «Муза і меч»: національний рух у фольклорних та літературних джерелах: зб. наук. праць / редкол.: Салига Т.Ю. (відп. ред.), Гарасим Я.І. (відп. секр.), Будний В.В. та ін. – Львів: Піраміда, 2005. – С. 120.
14. Гарасим Я. Етноестетика українських повстанських пісень / Я. Гарасим // «Муза і меч»: національний рух у фольклорних та літературних джерелах: зб. наук. праць / редкол.: Салига Т.Ю. (відп. ред.), Гарасим Я.І. (відп. секр.), Будний В.В. та ін. – Львів : Піраміда, 2005. – С. 162.
15. Забужко О. «Що сказано», або як українська література «виходить у люди» / О. Забужко // Пост Поступ. – 1998. – № 2(160). – С. 14.
16. Яремчук І. В. Під знаком вогню: Генетичний контекст і естетична природа поезії УПА / І. В. Яремчук. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 212 с.
17. Яремчук І. Поезія упівська та січова: проблема ідейно-естетичної спорідненості / І. Яремчук // «Муза і меч»: національний рух у фольклорних та літературних джерелах: зб. наук. праць / редкол.: Салига Т.Ю. (відп. ред.), Гарасим Я.І. (відп. секр.), Будний В.В. та ін. – Львів: Піраміда, 2005. – С. 64–84.
18. Матешук О. Сурмачі свободи / О. Матешук // Визвольний шлях. – 1993. – Кн. 9(546). – С. 1132.
19. Полтава Л. Скоростріли і музи / Л. Полтава // Вісті комбатанта. – 1967. – Ч. 4(28). – С. 15.
20. Повстанська ліра. – Львів : Меморіал, 1992. – 160 с.
21. Сміт Ентоні Д. Етнічна основа національної ідентичності / Сміт Ентоні Д. // Національна ідентичність: пер. з англ. П. Тарашука. – К. : Основи, 1994. – С. 28–51.
22. Ніцше Ф. Так казав Заратустра: пер. з нім. А. Онишко / Ніцше Ф. // Так казав Заратустра. Жадання влади / Ніцше Ф. – Київ: Основи, Дніпро, 1993. – С. 7–326.

Анотація

Г. ГОРИШНА. ГЕНЕТИЧНА СПОРІДНЕНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІРИКИ РУХУ ОПОРУ (ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ)

У статті розглянуто погляди літературознавців на генетичну складову частину української поезії руху опору, зокрема простежено погляди літературознавців на паралелі між стрілецькою і повстанською поетичною творчістю. Закцентовано увагу на культуротвірному складнику лірики та проблемі національної самоідентифікації.

Ключові слова: поезія руху опору, генетична спорідненість, література ХХ ст., ідейно-естетична спорідненість.

Анотация

Г. ГОРИШНАЯ. ГЕНЕТИЧЕСКОЕ РОДСТВО УКРАИНСКОЙ ЛИРИКИ ДВИЖЕНИЯ СОПРОТИВЛЕНИЯ (ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

В статье рассмотрены взгляды литературоведов на генетическую составляющую украинской поэзии движения сопротивления, прослежены взгляды литературоведов на параллели между стрелковым и повстанческим поэтическим творчеством. Акцентировано внимание на культуротворческой составляющей лирики и на проблеме национальной самоидентификации.

Ключевые слова: поэзия движения сопротивления, генетическое родство, литература ХХ в., идейно-эстетическое родство.

Summary

H. HORISHNA. GENETIC SIMILARITY OF UKRAINIAN RESISTANCE POETRY (LITERATURE ASPECT)

The article based on the views of literary critics to the genetic constituent of the Ukrainian resistance poetry. Parallels are traced between sichovi striltsi's poetry and resistance poetry. The author emphasizes on cultural constituent of lyric and problem of national self-definition.

Key words: resistance poetry, genetic similarity, literature of XX century, ideological-aesthetic cognition.